Dr. JANKO OBERŠKI
sveuč. profesor

PREGLED
BIBLIJSKIH ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

PREŠTAMPANO IZ »BOGOSLOVSKE SMOTRE«
XXVII (1939) 5, str. 340—355.

ZAGREB 1939.

NARODNA TISKARA, ZAGREB, PALMOTIĆEVA ULICA BROJ 3.

PREGLED BIBLIJSKIH ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA.

(Conspectus historicus investigationum archaeologiae biblicae).

Dr. Janko Oberški.

SUMMARIUM.

Studium archaeologiae biblicae inter disciplinas auxiliares recentioris aetatis adnumerari potest, quia eius origo vix unius saeculi aetatem, postquam intensiorem incrementum necnon systematicam atque scientificam methodum prosequi susceperat, adimplevit. Nihilominus illa inter scientias auxiliares biblicas tempore hodierno potiorem partem haud parvi momenti occupat, quia studiis Sacrae Scripturae, praesertim quoad facta historica, in Sacris Scripturis contenta, confirmanda, de die in diem maiore copia documentorum e variis monumentorum generibus deprompta ad veritatis argumenta roboranda maximi pretii servitium praestat. Expedit igitur hoc in loco delineare brevissimum conspectum historicum originis atque progressus scientiae archaelogiae biblicae in territorio Palaestinae illarumque regionum vicinarum, in quibus facta Sacrae Scripturae completa sunt, quo clarius momentum scientiae huius, quamvis aetate recentioris, illucescat, ut iterum verificetur illud Divini Magistri effatum ad confundendas falsi nominis scientias in oppugnanda veritate Verbi Divini: »Si hi tacuerint, lapides clamabunt!« (Luc. 19, 40).

Biblijska arheologija u užem smislu riječi, u koliko obuhvata proučavanje arheoloških spomenika, kao što su iskopine ruševina starih gradova, zidina, grobova, nalazi ručnih tvorevina, oruđa i oružja, starog posuđa, napisa, slikarija, rezbarija i ostalih tragova ljudskog umijeća, civilizacije i kulture, — a sve to u bližoj ili daljnjoj vezi s biblijskim događajima, — počela se intenzivno razvijati istom u prošlom stoljeću, te valja priznati, da se u današnje vrijeme razvila u jednu od najvažnijih pomoćnih znanosti za kritički studij Sv. Pisma s obzirom na njegov sadržaj historijskih događaja, koji se često u njemu opisuju u vezi s pojedinim vremenskim fazama Božje objave. Teritorijalno područje biblijskog arheološkog istraživanja sačinjavaju u prvom redu oni krajevi, koji su bili samim pozorištem biblijskih događaja, kao n. pr. Mesopotamija, Palestina, Sirija i Egipat, a u drugom redu krajevi koji su bili više ili manje u neposrednoj ili posrednoj vezi s onima, gdje su se zbivali biblijski događaji, kao n. pr. Arabija, Etiopija, Perzija, Mala Azija i drugi krajevi. Vremenski pak opseg biblijske arheologije počinje donekle već s nalazima iz predhistorijskih perioda, ukoliko je u vezi s historijskim činjenicama iz doba praobjave; u užem pak smislu riječi biblijski arheološki spomenici osvjetljuju nam doba od vremena pozitivne historije čovječastva sve do utemeljenja i prvog raširenja kršćanstva.

Shematički mogli bismo prema tomu vremenska razdoblja biblijske arheologje podijeliti u ove faze:

I. Kameno doba: a) paleolitik; b) mesolitik; c) neolitik.

II. Brončano doba: a) brončano I. u bibl. arheologiji starokananejsko (2500—2000 pr. Kr.); b) brončano II. u bibl. arheol. srednjekananejsko (2000—1600); c) brončano III. u bibl. arheologiji novo-kananejsko (1600—1200).

III. Željezno doba: a) staropalestinsko: 1) filistejsko; 2) starohebrejsko doba (1200—600); b) srednjepalestinsko, odnosno srednje židovsko doba (600—300); c) novopalestinsko doba: 1) novožidovsko; 2) helenističko doba (300—50 pr. Kr.);

IV. Rimsko doba (od 50 pr. Kr. do 350 pos. Kr.).[1]

Prema tomu biblijska arheologija treba da se sistematizira i grupira u glavnom s obzirom na teritorijalno i vremensko gledište, a unutar toga dolaze u obzir raznoliki oblici i vrste arheoloških spomenika, koje je potrebno analizirati s teritorijalno vremenskog gledišta.

Razumljivo je, da se zbog čitavog niza pomoćnih znanosti kao preduvjeta za razumijevanje biblijske arheologije ona nužno morala podijeliti u više specijalnih ogranaka, što zahtijevaju posebne stručnjake, kao n. pr. egiptologija, asiriologija, babilonologija, palestinologija, hetitologija itd. Zato danas nije više moguće, da postoji jedinstven univerzalno točno orijentirani stručnjak za sve ove grane biblijske arheologije zajedno, budući da je područje svake pojedine grane već tako opsežno i komplicirano, da zahtijeva potpune ljude, koji se bave dotičnom granom biblijske arheologije.

Već sam početak svake od ovih grana biblijske arheologije osniva se na rješavanju osnovnih problema koji omogućuju njezin daljnji napredak, a to je naročito odgonetavanje prvog pisma. O rješenju tog problema zavisi proučavanje svih pismenih spomenika, što su nađeni na dotičnom teritoriju. Rješenje toga problema pogotovu je teško, ako se na odnosnom teritoriju nailazi na spomenike u više vrsti pisma i u raznim jezicima zbog višestrukih odnosa sa susjednim područjima. Tako n. pr. egipatski pisani spomenici ne dolaze samo u obliku hijeroglifskog pisma, nego i klinovitog i demotičkog egipatskog pisma, a tako je slično i s jezičnom raznolikošću. Ovom prigodom držimo da ne će biti na odmet dati kratki pregled pojedinih biblijsko arheoloških specijalnih grana s obzirom na njihov početak i najznatnije nalaze.

[1] Barrois, O. P., Manuel d'archéologie biblique, tome I, Paris 1939, 8°, VIII + 521; str. 12.

1. Egiptologija.

Ovo je specijalna grana arheologije, koja se bavi proučavanjem egipatskih iskopina i spomenika. Prvi snažni poticaj za postanak i razvitak egiptologije dao je francuski arheolog J. E. C h a m p o l l i o n, koji je g. 1822. počeo odgonetati znakove egipatskog hijeroglifskog pisma. Za njim slijedi čitav niz arheoloških stručnjaka egiptologa: J. Rosellini, R. Lepsius, J. G. Wilkinson, S. Sharpe, C. Leemans, H. Brugsch, E. de Rougé, A. Mariette, G. Maspero, F. Chabas, E. Naville, J. Dümichen, K. Piehl, W. M. Flinders Petrie. Napominjemo samo neke egipatske arheološke nalaze, koji su u vezi s biblijskom arheologijom i prema tomu osvjetljuju biblijske historijske događaje. To su n. pr.:

Grobni spomenik faraona Chnemhotepa u Beni-Hasanu iz 19. vij. pr. Kr. sa slikom koja prikazuje d o l a z a k s e m i t s k e k a r a v a n e u Egipat s hijeroglifskim napisima. To je svjedočanstvo, koje potvrđuje seobu Jakovljeve porodice u Egipat tijekom 19. vij. pr. Kr.

N a l a z i s k a r a b e j a (prstenâ pečatnika) na području donjeg Egipta u nekadanjem Gošenu s napisima imena »Jakob«, koji potječu iz vremena XIII—XVII egipatske dinastije, potvrđuju boravak Izraelaca u Egiptu.

Osobito važan arheološki nalaz jesu T e l l e l - A m a r n a l i s t o v i, pronađeni g. 1886/7. u iskopinama razvalina starog egipatskog grada Thebe u gornjem (južnom) Egiptu, na 350 glinenih pločica, ispisanih babilonskim klinovim pismom, što predočuju diplomatsko dopisivanje između egipatskih faraona u doba od 1450—1370. g. pr. Kr., zatim izvještaje egipatskih državnih namjesnika u Palestini o useljivanju Hebreja u Palestinu te opadanju egipatske prevlasti u njoj. Sadržaj tih listova objelodanio je arheolog J. A. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln (Vorderasiatische Bibliothek II), Leipzig 1907. Značajno je, da sadržaj ovih listova potvrđuju također najnoviji arheološki nalazi u Ras eš-Šamra i u Boghazköi (R. Dussaud, Les découvertes de Ras Shamra et l'ancien Testament, Paris 1937, str. 15—22).

Znatan je također arheološki spomenik r e l i j e f e g i p a t s k o g f a r a o n a Š e š a k a u Karnaku iz g. 930. pr. Kr., gdje se uzveličavaju (iako pretjerano) pobjede ovoga kralja nad Izraelom i kraljem judejskim. To potvrđuje historijsku istinitost biblijskih izvještaja (III Kralj 14, 25—31; II Dnev 12, 1—12), gdje se spominje, kako je Šešak zavojštio na Roboama te nemilo opustošio sam Jerusalem i druge mnoge gradove.

Značajni su nadalje u novije doba objelodanjeni t e k s t o v i o p o j a v i g l a d i u E g i p t u u raznim razdobljima egipatske povijesti. Te je tekstove (njih oko 40) prikupio J. V a n d i e r u svojoj monografiji: La Famine dans l'Égypte ancienne, Le Caire 1936 (Publications de l'Institut français d'archéologie orientale. Recherches d'archéologie de philologie et d'histoire, tome VII, p. 176, ispor. Biblica 20 (1939) 1, str. 69—72). Tu imade tekstova iz vremena oko 2200 g. pr. Kr. pa sve do helenističkog doba Ptolemeja u 2. vij. pr. Kr. Osobito je zanimljiv tekst, koji potječe upravo otprilike iz vremena Josipa Egipatskog, u kome je govor o brižljivosti državnog upravitelja toga vremena, koji je dao prikupiti obilje žita u spremištima gornjeg i donjeg Egipta, da ga u vrijeme gladi može svatko kupovati, tko ima novaca, pa se ne mora bojati, da će poginuti od gladi. To nam očevidno ilustrira prilike u vrijeme patrijarhe Jakova i njegova sina Josipa u Egiptu, u vezi s izvještajem Gen. 41, 53—57.

Za ilustraciju kasnije židovske povijesti osobito su važni g. 1904—1906 pronađeni arheološki nalazi aramejskih papirosa i ostraka u Elefantini, nilskom otoku kod Assuana, iz 5. vij. pr. Kr., gdje je bila židovska vojnička kolonija, te mnogih aramejskih napisa, bilo uklesanih na kamenim spomenicima, bilo na glinenom posuđu, bilo opet na papirosu.

2. Asiriologija i babilonologija.

Još su znatniji za ilustraciju biblijskih događaja arheološki spomenici na području Mesopotamije, osobito oni na području Ninive, Babilonije i Ura Haldejskoga. Prvi počeci proučavanja ovih spomenika datiraju iz 17. i 18. vijeka kad su putnici Em. de S. Alberto, C. Niebuhr i J. de Beauchamp opisali teren razvalina pomenutih gradova, gdje se izvana nije moglo razabirati nikakvih osobitih tragova zasutih ruševina. No u 19. vijeku pokročilo je arheološko istraživanje na području Mesopotamije snažno naprijed. Naročitu zaslugu za to imadu P. E. B o t t a francuski konzul u Mosulu, koji je g. 1842. najprije počeo poduzimati arheološka iskapanja u Kujundžiku u okolici Mosula, zatim njegov suradnik V. P l a c e, koji je od g. 1851—55. otkrio golemu ruševinu kraljevske palače Sargona II. (722—705) u blizini Khorsabada s bogatom, skupocjenom i umjetničkom ornamentikom. Gotovo u isto vrijeme počeo je s iskapanjem Nimruda, na tlu gdje se držalo da je postojala Niniva, engleski arheolog L a y a r d (1845—51), a njegov je rad nastavio Sirac H. R a s s a m (1852—82) te Englezi H. R a w l i s o n i G. S m i t h (1873—76). Njihovo nastojanje poduprieše također Francuzi: J. Oppert, F. Thomas, E. de Sarzec, G. Cros; zatim Amerikanci: J. P. Peters, H. V. Hilprecht, E. J. Banks; Nijemci: B. Moritz, R. Koldewey, L. Mayer, B. Meissner i E. Lindl. Ovi arheološki stručnjaci proširili su svoja istraživanja i u južne krajeve Mesopotamije, osobito u okolicu Babilona. Tu su otkrili tragove starih gradova: Borsippa, Nippur, Lagaš, Uruk, Larsa, Ur i Eridu sa razvalinama bogatih palača, hramova, grobnica i drugih nalaza s prastarim napisima klinova pisma, koje siže čak do polovice 4. milenija pr. Kr. I sama Turska poduprla je g. 1894. jednu arheološku ekspediciju pod vodstvom

V. Scheil-a i Bedry-Bey-a, da proučava iskopine grada Sippara (nešto sjevernije od Babilona).

G. 1902. otkriše arheolozi M. J. de Morgan i P. V. Scheil O. P. u gradu Suzi veoma važan, od kamena diorita isklesani spomenstup kralja Hammurapija, koji je vladao oko 1955—1912. g. pr. Kr. To je najstariji pisani zakonik, što ga do danas poznajemo.

U najnovije doba nastavlja i rukovodi iskapanja na tlu drevnoga grada Ur-a i okolice engleski arheolog C. Leonard Wooley, koji je o svojim nalazima objelodanio nekoliko studija sa zanimljivim ilustracijama (n. pr.: Vor 5000 Jahren, 1929; Ur und die Sintflut, Leipzig 1930).

Mnogo je poteškoća zadavalo arheolozima na području Mesopotamije nepoznavanje klinova pisma. Prvi je našao ključ za čitanje ovog pisma G. F. Grotefend g. 1802. na osnovu odgonetanja imena: Hystaspes, Darius, Xerxes. Njegov su rad nastavili: E. Burnouf (Paris 1836), Chr. Lassen (Bonn 1836), N. L. Westergaard, E. Hincks (Dublin), E. Norris, J. Oppert, H. F. Talbot i H. Rawlinson. Historijski prikaz toga nastojanja objelodaniše: M. J. Ménant, Les écritures cunéiformes, Paris 1864; L. Messerschmidt, Die Entzifferung der Keilschrift, Leipzig 1903. Zbirke tekstova klinova pisma, koji se odnose na Stari Zavjet, prirediše: E. Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament,[3] Berlin 1903; H. Winckler, Keilinschriftliches Textbuch zum Alten Testament,[3] Leipzig 1909; H. Gressmann, Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament, Tübingen 1909.

Arheološka otkrića na području Mesopotamije osvjetljuju nam povijest najstarijih naroda na njezinom teritoriju, naročito Sumerana, Akađana, Asiraca, Babilonaca, Medijanaca i Perzijanaca sve do helenističkog doba. Osim toga tu su nađeni dragocjeni literarni spomenici kao n. pr. »Gilgameš-epos« i »Enuma Eliš«, koji nam otvaraju pogled u religiju i mitologiju mesopotamskih naroda.

Napokon od najveće su važnosti nalazi raznih historijskih tekstova, koji osvjetljuju razne historijske činjenice napomenute u Bibliji. Tako n. pr. postoje historijski tekstovi u klinovom pismu: o vojnoj ekspediciji asirskoga kralja Tigletpilesara I (1115—1093) u zemlju Amurru i feničke gradove Biblos, Sidon, Arvad i Zamuri na Libanonu; o vojnom pohodu Assurnasirpala II (884—859) u iste krajeve; o vojnama Salmanasara III (859—824) protiv Damaska, Aleppa, Heteja i raznih gradova Fenicije; o asirskom kralju Adadniraru III (805—782) i njegovim vojnama na Siriju i Palestinu; o Tigletpilesaru III (745—727) i njegovim vojnama protiv judejskoga kralja Azarije i izraelskih kraljeva iz dinastije Omri i Pekaha; o Sargonu II (721—705), kako je osvojio Samariju, Gazu, Asdod i zemlju Hamat; o Sanheribu (704—681), koji je zavojštio na Heteje,

Arameje, Feničane, Filisteje i napokon na Judeju i Jerusalem, gdje je kraljevao Ezekija; o kralju Asarhadonu (681—669) i Asurbanipalu (669—626), koji su Siriju i čitavo primorje Palestine držali pod dankom; o padu Ninive i Asirije pod vlast babilonsku za babilonskoga kralja Nabupolasara (625—605). Kasniji pak historijski spomenici spadaju već u bližu povijest staroga vijeka, koja je usko vezana sa poviješću Židova za ropstva babilonskoga, za vrijeme perzijske vlasti, te napokon u doba helenizma i rimske povijesti.

Historijski tekstovi klinovog pisma objelodanjeni su od asirioloških i babilonoških stručnjaka, kao n. pr.: O. Schroeder, Keilinschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, 2 Heft, Leipzig 1922; Archiv für Keilinschriftforschung, II, 1924; A. Budge—W. King, The Annals of the Kings of Assyria, v. I, London 1902; Rawlinson, The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, v. III; L. Abel—H. Winckler, Keilinschrifttexte Sargos, Leipzig 1889; Keilinschrifttexte zum Gebrauch bei Vorlesungen, Berlin 1890; A. H. Layard, Inscriptions in the Cuneiform Character from Assyrian Monuments, London 1851; Fr. Delitzsch, Assyrische Lesestücke, Leipzig 1900; L. Messerschmidt, Keilinschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, Leipzig 1911; P. Rost, Keilschrifttexte Tigletpilesars III, v. I, Leipzig 1893, i mnogi drugi.

3. Arapski arheološki spomenici.

Široko područje proučavanja arheoloških spomenika pruža se, nadalje, na teritoriju bliže Arabije, t. j. Sinajskog poluotoka, zatim nekadašnje Moapske i Amonske zemlje istočno od Mrtvoga mora te u tako zv. Arabia Petraea. Prvi istraživaoci na tom području bili su: Th. J. Arnaud (1843), J. Halévy (1869—70), E. Glaser (1882—92), J. Euting (1883—84). Napose za proučavanje arapskih napisa, pored spomenutih, naročito su zaslužni: E. Roediger, E. Osiander, F. Praetorius, H. Winckler i D. Nielsen. Za proučavanje pak iskopina starih ruševina na ovom području zaslužni su: R. E. Brünnow i A. v. Domaszewski (1897—98), koji su objelodanili opise ruševina u mjestu Petra (De provincia Arabia, 3 sveska, Strassburg 1904—1909), zatim A. Musil (Arabia Petraea, 3 sveska, Wien 1907—08) i Poljak Isusovac L. Szczepanski (Nach Petra und zum Sinai, Innsbruck 1908). O rezultatima tih istraživanja objelodanili su također svoje studije: D. Nielsen, Die altarabische Mondreligion und die Mosaische Überlieferung, Strassburg 1904 (ali ovaj autor naginje na tendencije evolucionizma); O. Weber, Forschungen in Südarabien bis zum Auftreten E. Glasers (AO VIII, 1907, 4); Forschungen in Südarabien (AO X, 1908, 2); M. J. Lagrange, Études sur les religions sémitiques,[2] Paris 1905; S. Landersdorfer, Die Bibel und

die Südarabische Altertumsforschung (BZF III, 1910, 5—6, Münster).

Od najznatnijih arheoloških nalaza na ovom području napominjemo:

a) S i n a j s k i n a p i s, nađen g. 1905, za koji drže arheološki stručnjaci F l i n d e r s P e t r i e, A. H. G a r d i n e r i K. S e t h e, da potječe iz 15. vij. pr. Kr.; ispisan je pismom, koje stoji na prelazu od egipatskog hijeroglifskog pisma k starom semitskom alfabetskom pismu (Benzinger I., Hebräische Archäologie, Leipzig 1927, str. 174—175).

b) S p o m e n - p l o č a m o a p s k o g a k r a l j a M e š e, koju je otkrio njemački misionar F. H. K l e i n na ruševinama moapskoga grada Dibona. Ploča je načinjena od crnog kamena bazalta. U napisu te ploče spominje se među ostalim vazalski odnos Mešina oca kao moapskoga kralja prema izraelskom kralju iz porodice Omri (Ahab, Joram), ali se ističe, da je Meša svrgao taj jaram i otkazao danak izraelskom kralju. Taj izvještaj potvrđuje istinitost biblijskog navoda (IV Kralj 3), gdje se govori o plaćanju danka kralja Meše izraelskom kralju Joramu i o pobuni Mešinoj, zbog koje je Joram u savezu s Jozafatom, kraljem judejskim, zavojštio protiv Meše. Osim toga taj je spomenik veoma važan za povijest semitskog pisma. O njemu postoji znatna literatura, od koje napominjemo: R. Smend — A. Socin, Die Inschrift des Königs Mesa von Moab, Freiburg 1886; A. Socin — H. Holzinger, Zur Mesainschrift (Berichte über die Verhandlungen der K. Ges. der Wissenschaften zu Leipzig 1897, s. 171 ss); M. Lidzbarski, Eine Nachprüfung der Mesainschrift, (Ephemeris für semit. Epigraphik 1, 1 ss); H. Lagrange, Rev. Bibl. 1901, str. 524 s; Protiv autencije ovog napisa pisali su Löwy (1903), Jahn (1904), Stohr (1908), ali ipak razlozi protiv autencije nisu dosta jaki da obeskrijepe razloge za autenciju, koje je izložio E. König (ZDMG LIX, 1905, str. 233—251; 743—756).

Za kasnije povijesno razdoblje židovske povijesti od 6—3. vij. pr. Kr. važne su iskopine grada Petra (prema hebr. סֶלַע = stijena) oko 100 km jugoistočno od Mrtvoga mora, koje po svom karakteru potječu iz helenističkoga i rimskog doba, dok je u patrijarško doba ovo mjesto bilo sjedište potomaka Esavljevih, t. j. Edomićana (Schuster-Holzammer, Handbuch der bibl. Gesch.[8] I, 1925, str. 188, 223), a osim toga bi ovdje u blizini imao biti grob Aronov (Schuster-Holzammer, ibid. str. 397).

4. Maloazijski arheološki nalazi.

U posljednje vrijeme pobudili su među biblijskim arheolozima veliku pažnju arheološki nalazi u Maloj Aziji. Ovdje pored mnogobrojnih nalaza iz helenističko-rimske ere (Ankara, Smirna, Efes, Pergam, Tarsos), gdje imade važnih spomenika

iz prvih kršćanskih vremena, dolaze naročito u obzir arheološki spomenici H e t e j a, koji osvjetljuju biblijske historijske navode, gdje se spominju Heteji, (חֵת, חִתִּי, חִתִּים, χετταῖοι) počevši od knjiga Mojsijevih pa sve do svršetka kraljevskog vremena (Gen 10, 15; 15, 20; 23, 5 ss., 25, 9; 26, 34; 49, 29; Exod 3, 8. 17; 13, 5; 23, 23. 28; 33, 2; 34, 11; Dt 7, 1; 20, 17; Jos 3, 10; 9, 1; 11, 3; 12, 8; 24, 11; Judic 3, 5; Judt 5, 20; I Sam 26, 6; II Sam 11, 3; 23, 39; III Kralj 9, 20; 10, 29; 11, 1; II Dnev 1, 17; 8, 7; IV Kralj 7, 6; Esr 9, 1; Neh 9, 8; Ezek 16, 3, 45). Iz karaktera arheoloških nalaza zaključuje se, da se Heteji kao politička velevlast sa sijelom u središtu Male Azije pojavljuju već u polovici 3. milenija pr. Kr. Njihova se moć jedno vrijeme intenzivno jača, tako da u prvoj polovici 2. milenija siže čak do donje Mesopotamije i vlada nad Babilonom, a po tom postepeno opada, slabi i raspada se, (asirski kralj Sargon suzbije ih u bitci kod Karkemiša 717. pr. K.), tako da ostaju tek njihovi ostaci poput osamljenih otoka u novoosnovanim državama. Različite odnose Heteja (političke, trgovačke i kulturne) prema drugim narodima, naročito Babiloncima, Egipćanima i Feničanima potvrđuju mnogi pisani arheološki dokumenti ovih naroda (među ostalim i Tell et - Amarna listovi). No dublje poznavanje povijesti Heteja otkriveno je istom nakon nalaza i proučavanja mnogobrojnih njihovih spomenika u Maloj Aziji, gdje ih susrećemo po svim znatnijim mjestima, kao n. pr. u Ankari i njezinoj okolici, Đaur-Kalesi, Jozgat, Tarsos, Sendžirli, Adana, a najviše njihovom glavnom gradu H a t u š a š (današnji Boghaz-köi), koji leži otprilike 185 klm udaljen istočno od Ankare, te njegovoj okolici: Jazilikaja, Aladža, Euyuk i obližnjim mjestima.

Arheološko proučavanje hetitskih razvalina u Boghaz-köi započeo je T e x i e r (1832—33), te je najprije držao, da su to ostaci grada P t e r i u m. Poslije njega istraživali su Boghaz-köi arheolozi: Barth, Nordtmann, Perrot, Chantre, Humann, Ramsay i Garstang. G. 1905—1907. poduzeo je ovdje sistematsko iskapanje arheolog H. W i n c k l e r uz pomoć Th. M a c r i d i Bey-a. Ovom su se radu pridružili stručnjaci: Krencker, Curtius, Puchstein i Kohl, Forrer i Hrozny. Tu je nađen obilan arheološki materijal, koji predočuje sam način antikne gradnje u stilu kiklopskih građevina, tragovi hetitske skulpturne umjetnosti, hetitsko hijeroglifsko i klinovito pismo, temelji hramova, i napokon brojni podaci i religiozna literatura o hetitskim božanstvima. Taj je materijal većinom pohranjen u posebno u tu svrhu otvorenim muzejima u Istanbulu i u Ankari, dok se radovi iskapanja još sveudilj nastavljaju pod stručnim vodstvom prof. arheologa dra Naumanna i njegovih drugova. Za vrijeme pohađanja hetitskih iskopina u mjesecu kolovozu g. 1939. imao sam osobno prilike vidjeti te iskopine i upoznati se s g. prof. drom Naumannom u Boghaz-köi-u, koji mi je u svo-

joj blagonaklonosti spremno sve pokazao i objasnio. Grad Hatušaš, kako svjedoče još danas postojeći ostaci golemog zida, što je okruživao čitav grad, bio je smješten na jednom kamenitom gorskom obronku, presiječenom oštrom dubokom raspuklinom korita jednog potoka od susjednog brda prema Jazilikaja, koji se amfiteatralno spušta od jugoistoka prema sjeverozapadu, te imade oblik paralelograma, u dužini oko 2000 m., a u širini oko 1300 m. Visina mu varira između 940 m do 1240 m. Gradski zid imao je četvora velika i više manjih vrata. Unutar zida na sjeveroistočnom uglu bila je glavna palača za rezidenciju kralja, zatim jedan veliki hram u sjeverozapadnom uglu, tri manja hrama na južnoj strani i razne druge zgrade. U kraljevskoj palači nađeno je spremište glinenih pločica, ispisanih klinovim pismom, te razni drugi napisi na kamenu u obliku hetitskih hijeroglifa.

Danas je hetitologija jedna od vrlo važnih grana arheoloških znanosti, koja imade već uvelike razvijenu posebnu literaturu. Tako n. pr. važniji opći prikazi o Hetejima jesu: E. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter, 1914; A. Götze, Das Hetiterreich, 1928; G. Contenau, L'Eléments de Bibliographie Hittite, Paris 1922; Wright, The empire of the Hittites, London 1884; F. Garstang, The Hittite Empire, London 1929. Pismo Heteja odgonetnuo je arheolog R. Rusch.

O jeziku i pismu Heteja važnija su ova djela: Fr. Hrozny, Die Sprache der Hethiter, 1917; E. Fr. Weidner, Studien zur hethitischen Sprachwissenschaft, 1917; E. Forrer, Die 8 Sprachen der Boghazköiinschriften, 1919; L. Delaporte, Eléments de la grammaire Hittite, Paris 1929; Syllabaire Hittite cunéiforme, 1929; H. Sturtevant, Hittite Glossary, Philadelphia 1931.

Studije o hetitskim napisima donose ova važnija djela: Hirschfeld, Die Felsenreliefs in Kleinasien und das Volk der Hittiter, Berlin 1887; Messerschmiedt, Corpus inscriptionum hettiticarum, 1900; E. Fr. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi, 1923; J. Friedrich, Aus dem hethitischen Schrifttum, 1925; Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache 1926-30; Friedrich-Zimmern, Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi, 1922; F. Hrozny, Code hittite provenant de l'Asie mineure, Paris 1922; O. Weber, Boghazköi-Studien, 1930.

O hetitskim spomenicima, religiji i umjetnosti važnija su ova djela: H. von Osten, Explorations in Hittite Asia Minor (The Orient Inst. University of Chicago, 2, 1927, 6); V. Müller, Die Monumentale Architectur des Chatti von Boghaz-Keuy 1917; Die Datierung von Jazyly-Kaya 1916; Ramsay, Monuments Hittites du temple d'Auguste; Puchstein, Kohl und Krenker, Boghazkeuy, die Bauwerke, Leipzig 1912; O. Weber, Die Kunst der Hethiter, Berlin 1922; Röder, Ägypten und

Hethiter, XX AO 1919; Landersdorfer, Das hethitische Problem und Bibel, ThG 1919, 22/23; Deimel, Hethaei VD 1928, 189—192; 250—254; 281—285; Jirku, Eine hethitische Ansiedlung in Jerusalem zur Zeit Amarnas, ZDPV 1920, 58—61; Forrer, The Hittiter in Palestine PEF 1934, 190—203; F. Vigouroux, Les Héthéens de la Bible, leur histoire et leurs monuments (Mélanges bibliques,[2] 1889, p. 329—431).

U hetitologiji još postoje nejasni problemi: a) o etnološkom podrijetlu Heteja, no prilično je sigurna stvar, da nisu semitskog nego indoevropskog podrijetla; b) o hijeroglifskom pismu, koje još nije posvema odgonetnuto.

Za historijsku potvrdu biblijskih izvještaja o boravku Heteja u Palestini svjedoče također arheološki nalazi na teritoriju Palestine. Što više, još u vrijeme proroka Ezekijela (16, 2. 45) bila je u židovskom narodu živa predaja, da je Jerusalem osnovan od Heteja. Slično se i osnutak grada Hebrona pripisuje Hetejima, jer se u njemu našlo tragova kulta hetejskog božanstva Šuteh-Tešub. Boravak Heteja u Hebronu potvrđuje nam istinitost biblijskog događaja, gdje patrijarha Abraham kupuje od jednog Hetejina Efrona zemljište za svoju porodičnu grobnicu (Gen. 25, 9), a Esav se i ženi s Hetejkama (Gen. 26, 34).

5. Arheološke iskopine u Siriji i Feniciji.

Na području Sirije i Fenicije tek se u novije doba skreće veća pažnja na arheološke nalaze, koji imadu veliku važnost za upoznavanje političkih, socijalnih, kulturnih i vjerskih prilika u razdoblju od početka 3. milenija pr. Kr. pa sve do helenističko-rimske ere, kad je Sirija postala kolijevkom kršćanstva nakon nastalih žestokih progona u Jerusalemu i u Palestini. Već u doba patrijaršpko Sirija je u bližoj vezi s biblijskim historijskim događajima, jer patrijarha Abraham nakon seobe iz Ura Haldejskoga privremeno boravi u Haranu u sjevernoj Siriji (Gen. 11, 31—12, 5), a po tom seli kroz Damask (odakle imade svoga najpovjerljivijega slugu Eliezera (Gen. 15, 2). U vrijeme sudačko doživljuju Izraelci neprijateljski napadaj sa strane aramejskoga kralja Husana Rasathaima (Sud 3, 8). U doba kraljevsko za kralja Davida i Salomona znatan dio Sirije potpada pod vlast izraelskoga kraljevstva, (II Sam 8, 3—14; 10, 6—19; III Kralj 4, 24—25), a fenički kralj Hiram podržava prijateljske odnose i trgovačke veze sa Davidom i Salomonom (II Sam 5, 11—12; III Kralj 5, 1—18). No kasnije poslije rascjepa kraljevstva izraelskog osiljuje se kraljevstvo aramejsko (sirsko) te dolazi do čestih sukoba s izraelskim kraljevstvom za kraljeva Ahaba, Jorama, Jehuja i Jeroboama, a i sa judejskim za kralja Rasina, dok ga ne podjarmi asirski kralj Tigletpilesar III (745—727), a poslije pada Asirije pod vlast babilonsku, pa perzijsku, grčku i rimsku vlast.

Razni arheološki spomenici iz različitih razdoblja starije i novije povijesti (Karkemiš, Palmyra, Ba'albek, Damask, Antiohija, Tir, Sidon) osvjetljuju historijske događaje na području Sirije i Fenicije u vezi s biblijskim događajima. Za arheološko proučavanje sirskih i feničkih spomenika osobito su zaslužni: R. Dussaud, P. Montet, M. Dumont, Ch. Virolleaud, J. A. Mongomery, Cl. F. A. Schaeffer, Georges Chenet, P. E. Dhorme, Hans Bauer, W. F. Albright, J. Catineau, H. L. Ginsberg, A. Jirku, D. Nielsen, D. Diringer i dr. Najveću pažnju pobudile su najnovije arheološke iskopine u Ras eš-Šamrah (Ugarit) u sjevernoj Siriji nedaleko Antiohije, na kojima se radilo od 1929—1933. Tu je otkriven bogat arheološki materijal, koji je tek u početku proučavanja, ali koliko je već do sada od toga poznato i proučeno, dolazi na vidjelo mnoštvo stvari, koje osvjetljuju sadržaj najstarijih knjiga Sv. Pisma Staroga Zavjeta. U ostalom o važnosti ovih iskopina bilo je već govora u ovoj našoj reviji (Bog. Sm. XXVII, 1939, 3, str. 161—177). Pored ovih iskopina važne su također one u okolici Byblosa iz g. 1920, o kojima je objelodanio izvještaj arheolog M. Dunand u naučnoj radnji: Nouvelle inscription découverte à Byblos (Syria 1930, str. 1—10); zatim one u Doura Europos-u u sjeveroistočnoj Siriji s obzirom na karakteristične židovske napise, što ih je obradio znameniti stručnjak biblicist J. B. Frey u svom monumentalnom djelu: Corpus inscriptionum iudaicarum, vol. I, Citta del Vaticano 1936, Pontif. Ist. di Archeologia Christiana, CXLIV 688 in 4⁰; (vol. II nalazi se u tisku, dok je auktor međutim umro 19. III. 1939). O tim iskopinama objelodanjena je također monografija: Cte du Mesnil du Buisson, Sur quelques inscriptions juives de Doura Europos (Biblica 18, 1937, 2, str. 153—173).

6. Pregled arheoloških istraživanja u Palestini.

Samo je po sebi razumljivo, ako su arheološka otkrića u susjednim krajevima Palestine od velike važnosti za utvrđivanje historiciteta raznih biblijskih događaja, da će od najveće važnosti u tom smislu biti arheološka otkrića na samom teritoriju uže Palestine, kao neposrednom pozorištu biblijskih događaja. Zato i proučavanje arheoloških spomenika iz područja Palestine zauzima najopsežnije i najvidnije mjesto u biblijskoj arheologiji.

Prvi pioniri, koji su počeli utirati puteve arheološkom istraživanju Palestine, jesu: J. L. Burkhardt (Travels in Syria and the Holy Land, London 1822); U. J. Seetzen (Reise durch Syrien, Palästina, Phönizien, die Transjordanische Länder, Arabia, Petraea und Unterägypten, Berlin 1854—9; 4 vol. 8⁰); T. Tobler, Švicar (Bibliographia geographica Palaestinae, Leipzig 1868; — Topographie von Jerusalem, Berlin 1853); E. Robinson, Amerićanin, (Biblical Researches in Palestina, London 1838[1], 1856[2], 1876[3], 3 vol. i pored toga oko 20 važnih djela); Guérin (Déscription géographique, historique et archéologique de la Palestine, 7 vol. Paris 1868—80; La terre Sainte, Paris 1881—3; i preko 30 manjih arheol. djela); zatim: J. Wilson, H. de Schubert, J. Russegger, K. Ritter, K. G. de Raumer.

Intenzivno je porasao broj biblijsko-arheoloških stručnjaka, kad su u svrhu arheoloških istraživanja bila osnovana posebna naučna društva, što su ih podupirale pojedine velike države u svrhu svog naučnog prestiža. Tako n. pr.

a) *Engleska naučna arheološka društva:*

1. English Palestine Exploration Fund, osnovano g. 1865. Pod vodstvom Ch. Wilsona, Cl. Condera i vojvode Kitchenera to je društvo poduzelo nekoliko uspješnih iskapanja u Palestini s ove strane Jordana g. 1872—78, i nekoliko iskapanju u Tell-Zakarya, Tell es-Safiye, Tell el-Đudeide i Tell ponajviše iskapanjem u Jerusalemu i okolici. Rezultati toga rada objelodanjeni su u: The Surwey of Western Palestine (7 vol. 1881—84) i The Surwey of Eastern Palestine (1889). Kasnije, pod vodstvom čuvenog arheologa Flinders Petrie-a, izvelo je ovo društvo iskopine grada Lahiša u Tell el-Hesi g. 1890; nadalje omogućilo je arheolozima F. J. Bliss-u i A. C. Dickie-u iskapanje južnih zidova Jerusalema (1893—97); od g. 1898—1900 poduprlo je Bliss-a i R. A. Stewart Macalister-a na iskapanju u Tell-Zakarya, Tell es-Safiye, Tell el-Đudeide i Tell Sandahanna. Od g. 1902—1905. i 1907—1909. nastavio je potporom ovog društva sam Stewart Macalister iskapanja u Tell Đezer-u i napokon g. 1911—1912. Mackenzie Duncan i Newton kod 'Ain Šems-a (Beth-Šemeš). Ovo je društvo od g. 1869. izdavalo svoj organ »Palestine Exploration Fund Quaterly Statement«, koji od mjeseca siječnja 1937. izlazi pod naslovom »Palestine Exploration Quaterly«.

Nako ntoga, što je Engleska prezela mandatarnu vlast nad Palestinom (1920), osnovana su još nova arheološka naučna društva, i to:

2. British School of Arhaelogy in Jerusalem, što pod vodstvom profesora Garstanga iz Liverpoola surađuje s »Palestine Surwey« i »Palestine Exploration Fund«.

Nadalje u Jerusalemu osnovano je društvo

3. Palestine Oriental Society, što izdaje časopis »Journal of the Palestine Oriental Society«. Nadalje:

4. Pro Jerusalem Society, i napokon u samoj engleskoj upravi Palestine osnovan je g. 1920. posebni naučni odsjek za arheološko proučavanje Palestine pod naslovom:

5. Departement of Antiquites, kojemu je na čelu profesor Garstang.

b) *Njemačka naučna arheološka društva.*

Velikih zasluga za arheološko istraživanje Palestine imadu također njemačka arheološka društva, i to:

1. Deutscher Palästina Verein, osnovano god. 1877.

2. Deutsche Orient Gesellschaft;

3. Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des hl. Landes, osnovano g. 1902.

4. Institut für orientalische Studien, osnovan g. 1909. od njemačkog katoličkog »Görresgesellschaft«.

Za vrijeme svjetskog rata (1914—1918) omogućivalo je arheološko istraživanje društvo osnovano od njemačkog profesora Th. Wiegand-a pod imenom:

5. Deutsch - Türkisches - Denkmalschutz-Komando.

Osim toga potpomažu naučno-arheološko istraživanje Palestine također ova njemačka naučna društva: Vorderasiatisch-Aegyptische Gesellschaft, Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft, Archäologisches Institut des deutschen Reiches.

c) *Američka naučna arheološka društva.*

1. American School for Oriental Study and Research in Palestine, koje se g. 1900. reorganiziralo u »American School of Oriental Research«.

2. Razni instituti američkih sveučilišta i naučnih kolegija poduzeli su u novije doba arheološka iskapanja u različitim mjestima Palestine pod ovim naslovima: Oriental Institute of the University of Chicago, Museum of the University of Pensylvania, Harvard University, Yale University, Pittsburgh-Xenia Theological Seminary, Pacific School of Religion, Berkeley (Kalifornija), Haverford College, Presbyterian Theological Seminary of Chicago.

d) *Rusko naučno arheološko društvo.*

Plemenitim nastojanjem za proučavanje biblijske arheologije pridružili se od Slavena Rusi, osnovavši g. 1882. društvo »Pravoslavnoje palestinskoje obštečestvo«, koje je g. 1883. počelo izdavati i svoj organ »Pravoslavnij palestinskij sbornik«.

e) *Francuske naučne institucije.*

Francuzi su osim pojedinih arheoloških stručnjaka znatno doprinijeli unapređenju biblijske arheologije osnutkom zavoda »École pratique d'etudes bibliques« s kolegijem Sv. Stjepana mučenika u Jerusalemu g. 1884. reorganiziran kasnije g. 1892. u »Ecole Biblique« zaslugom znamenitog biblíciste M. J. Lagrange-a iz reda Dominikanaca. To je u glavnom bio kat. crkveni naučni zavod za izobrazbu biblicističkog naučnog pomlatka dominikanskog reda. G. 1920. reograniziran je taj zavod pod imenom »L'École Biblique et archéologique Française«. Od svog osnutka g. 1892. izdavao je ovaj institut glasilo »Revue Biblique« i publikacije »Collection d'Études Bibliques«. Rad ovog instituta podupiran je također sa strane naučne ustanove »L'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres«.

f) *Židovske arheološko-naučne institucije.*

Od židovskih naučnih institucija, koje su pridonijele svoj udio u unapređivanju biblijskog arheološkog istraživanja, valja spomenuti:

1. Hebrew archeological Society, kojemu je bio pročelnikom zaslužni prof. dr. N. S. Slousch.

2. Jevish Palestine Etploration Society.

3. Hebrew University of Jerusalem.

g) *Katoličke crkvene naučne institucije.*

Pored različitih nacionalnih arheoloških institucija unapređivale su naučni biblijsko-arheološki studij katoličke crkvene institucije, osnovane ili od pojedinih redovničkih zajednica ili pod pokroviteljstvom vrhovne crkvene vlasti. Osim več spomenutog zavoda »École Biblique« oo. Dominikanaca, koji je imao više nacionalni karakter, valja spomenuti djelovanje kongregacijâ: »Bijelih otaca« (Pères blancs), Asumpcionista; zatim redova: Benediktinaca i Franjevaca u »Custodia Terrae Sanctae« te njihovom »L'Institut Biblique Franciscain«, koji su poduzimali na više područja arheološke iskopine o troškovima svoga reda. Napokon g. 1927. osnovan bi u Jerusalemu pod protektoratom najviše crkvene vlasti, a pod naučnim vodstvom Družbe Isusove, zavod »Pontificium Institutum Biblicum« — Papinski Biblijski Institut, kao filajala istoimenog naučnog zavoda u Rimu. Ovaj je institut naročito zaslužan u poduzimanju veoma važnih najnovijih arheoloških iskapanja u Teleilat-Ghassulu u dolini Jordana na sjeveroistočnoj obali Mrtvoga mora, zatim u Jerihonu i u Tabhiga kralj Tiberias-a uz Genezaretsko jezero.

Pregled najvažnijih rezultata arheoloških iskapanja.

Potporom spomenutih naučnih društava i institucija omogućeni su pothvati pojedinaca naučnih stručnjaka, skopčani s velikim troškovima oko rada na iskapanjima, koji su doskora urodili obilnim povoljnim rezultatima. Pored već spomenutih otkrića, što ih je pronašlo »English Palestine Exploration Fund« kao najstarije arheološko društvo, osobito su znatna otkrića ponajprije u samom Jerusalemu i u najbližoj okolici, a rukovodili su ih naučni stručnjaci: V. Wilson i Ch. Waren (1871), H. Maudley i C. R. Conder (1874), H. Guthe (1881), F. J. Bliss i A. C. Dickie (1894—97), P. Thomson (1898), C. Schick († 1901), Parker (1910—11 'Ain Sitti Marjam), R. Well (1913—14, 'Ophel), Duncan (1924. 'Ophel), Orfali (1924. Gethsemani). Naročito bila je predmetom proučavanja »sveta pećina« (Kubbet es-Sachra), o kojoj su napisali posebne studije: H. Gressmann, Der Felsendom in Jerusalem (Palästina Jahrbuch IV, 1908, 54—66); R. Hartmann, Der Felsendom in Jerusalem, Strasburg 1909; G. Dalman, Neue Petraforschungen und der heilige Felsen in Jerusalem, Leipzig 1912.

Važne su nadalje iskopine u Jezrahelskoj dolini u Tell-Ta'anak, otkrite od njemačkih profesora E. Sellin-a i G. Schumacher-a (1902—1903); zatim u Tell el-Mutessellim (1903-1905), također od Schumacher-a, blizu nekadašnjeg grada Megiddo; dalje iskopine u Samariji u Tell Sebastije (1908), na kojima su radili uz Schumachera D. G. Lyon, G. A. Reisner i Cl. S. Fischer.

U dolini Jordana, nedaleko Jerihona rukovodili su (1908-9 i 1911) iskopine prof. E. Sellin i C. Watzinger u Tell es-Sultan ('Ain es-Sultan) i Tell Abu 'Alaik. U 'Ain Duk iskapali su Clermont i Ganneau. U okolici Tiberijadskog jezera znamenite su iskopine u Tell Hum (nekadašnji Kafarnaum), izvedene od Orfalia (1922), tragovi stare sinagoge; zatim u El Hammam, iskopine vođene od dra N. Slousch-a (1921—22), tragovi židovske sinagoge i Herodove tvrđe. Dalje su spomena vrijedne iskopine u mjestima: Akka, Atlit (Mugharet el Wad), Ez Zuttijeh, Umm Qatafa, El-Khiam kod Wadi Tahuneh, Wadi en Natuf, špilja Šuqba nedaleko Lydde, Tell el-Ful, Tell Đemmeh, Tantura Dor, Gaza, okolica Mrtvog mora, Beit Đibrin, Caesarea, Ascalon, Tabhiga i dr.

Sumarni prikazi rezultata naučnih istraživanja arheoloških iskopina u odnosu naprama biblijskim podacima podani su poglavito od ovih pisaca: A. H. Sayce, Alte Denkmäler in Lichte neuer Forschungen, ein Überblick über die durch die jüngsten Entdeckungen in Aegypten, Assyrien, Babylonien, Palästina und Kleinasien erhaltenen Bestätigungen biblischer Tatsachen, Leipzig 1886; F. Vigouroux, La Bible et les découvertes modernes en Palestine, en Egypte et en Assyrie,[6] 4 vol. Paris 1896; J. Urquhart, Die neueren Entdeckungen und die Bibel,

deutsche Ausgabe, 5 Bde, Stuttgart 1901—1904; E. Selin, Der Ertrag der Ausgrabungen in Orient für die Erkenntnis der Entwicklung der Religion Israëls, Leipzig 1905; A. Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des alten Orients[2], Leipzig 1906 (ali djelo valja oprezno čitati); H. V. Hilprecht, Explorations in Bible Lands during the 19th century, Edinburg 1903; E. J. Bliss, The Developement of Palestine Exploration, New-York 1906; H. Vincent, Canaan d'après l'exploration recente, Paris 1907; H. Gressmann, Die Ausgrabungen in Palästina und das alte Testament, Tübingen 1908; P. Thomsen, Palästina und seine Kultur in fünf Jahrtausenden, Leipzig 1909; Kompendium der palästinischen Altertumskunde, Tübingen 1913; C. Watzinger, Denkmäler Palästinas, Leipzig I Bd 1933; II Bd 1935; A. G. Barrois O. P., Manuel d'archéologie Biblique, tome I, Paris 1939; A. Mallon — R. Köppel — R. Neuville, Teleilat Ghassul I, Rome 1934; 4°; R. Köppel S. J.., Zur Urgeschischte Palästinas, eine Übersicht aus Geologie, Prähistorie und Archäologie, Rom 1937, 4.°

Tako danomice napreduje znanstveno istraživanje biblijskih arheoloških nalaza i sveudilj donosi nove dokaze za potvrdu biblijskih povijesnih događaja. U vrijeme, kad je hiperkriticizam raznih racionalističkih škola htio uopće potpuno zanijekati povijesnu istinitost biblijskih događaja, ispunja se riječ Božanskog Učitelja, koju je rekao nevjernim farizejima, kad su ga prekoravali, zašto dopušta da ga svijet pozdravlja riječima: »Blagosloven koji dolazi kao kralj u ime Gospodnje; mir na nebu i slava u visini!« — a On im je odgovorio: »Kažem vam, ako ovi budu šutjeli, kamenje će vikati!« (Luk. 19, 38—40).

